

# KRISTINUSKO JA LUONNONTIETEELLINEN MAAILMANKUVA<sup>1</sup>

*Kaarle Kurki-Suonio*

## Suuri dialogi

Kristinusko ja luonnontiede ovat länsimaisen sivistyksen peruselementtejä. Niiden välinen keskustelu on koko sivistyshistoriaamme läpäisevä suuri dialogi. Tällä keskustelulla on ollut eri aikoina ja eri paikoissa erilaisia sävyjä. Toisinaan kristinusko on näyttänyt olevan voitolla, toisinaan luonnontiede, riippuen siitä, kenellä on ollut valta. Tavallisesti ajatellaan, että dialogi alkoi Galilein aikoihin nykyaikaisen kokeellisen luonnontieteellisen menetelmän syntyessä. Luonnontiede on kuitenkin paljon kristinuskoa vanhempi, ja tunnetaan dokumentteja, joiden mukaan keskustelu alkoi niin pian kuin kristinusko tuli tunnetuksi.

Dialogin peruskysymys on kristinuskon ja tieteen mahdollinen ristiriita. Onko ristiriita aito vai näennäinen ja onko sen sovittelu mahdollinen? Olen itse kirjoittanut siitä kymmenkunta vuotta sitten seuraavasti (Murtorinne – Virkkunen 1978, s. 28–29):

"Tieteen ja kristinuskon välinen suhde on ongelma, koska historiallinen kehitys on tehnyt siitä ongelman. Tiedon ja uskon välillä on historiallinen ristiriita, koska monien usko – Jumalaan tai Jumalan olemattomuuteen – edellyttää uskoa tähän ristiriitaan."

"Kristillisen uskon perusteiden valossa ajatus tieteen ja uskon vastakkaisuudesta on käsittämätön. Ei missään uskonnossa ole pyrkimyksellä totuuteen niin keskeistä merkitystä, ei missään aatesuunnassa tunnusteta samalla tavoin totuuden ehdotonta asemaa ja arvoa kaiken muun yläpuolella kuin kristinuskossa. Siksi juuri kristinusko on luonut objektiivisen tutkimuksen henkiset edellytykset. Sen oppi on vapauttanut totuuden maallisen vallan alaisuudesta ja antanut sille voiman elää huolimatta vallanpitäjien pyrkimyksistä sen tukahduttamiseksi. Siksi nykyaikainen luonnontiede on syntynyt ja kehittynyt nimenomaan kristinuskon vaikutuspiirissä".

"Tarkasteltaessa tieteen ja kristinuskon välistä suhdetta ei siis ole kysymys vastakkainasettelusta eikä ristiriidan sovittelusta. Uskon vastakohta ei ole tieto vaan epäusko, eikä tiedon vastakohta ole usko vaan tietämättömyys ..."

Vähän varhaisemmassa sitaatissa luonnehdin lähemmin tämän dialogin vastakohta-asetelmaa (Kaarle Kurki-Suonio 1971, s. 35–36):

"Varsin yleinen ajattelutapa on eräänlainen nykyaikainen tieteisuskonto, jonka voisi kaavoittaa vaikkapa seuraavasti:

1. Kaikki tapahtuu luonnonlakien mukaan, eli luonto ei tarvitse Jumalaa.
2. Ihminen oppii yhä täydellisemmin hallitsemaan luontoa, pian kaikki perimmäiset salaisuudet hallitaan ja ihminen voi itse johtaa itsensä paratiisiin, eli ihminen ei tarvitse Jumalaa.
3. Vain luonnontieteellisesti todistettavat asiat voivat olla totta, luonnontieteellisen todellisuuden ulkopuolella ei ole mitään, eli Jumalaa ei ole."

"Katsotaan, että tiede on tehnyt Jumalan tarpeettomaksi ..."

"Kääntäen vallitsee kristittyjen monissa piireissä antitieteellinen ajattelu:

1. Raamattu on kaiken tiedon ainoa lähde, tiede on siis tarpeeton.
2. Tieteen ennakkoluuloton kaikkea epäilevä henki on omiaan vieroittamaan ihmisiä uskosta, tiede on siis jopa vaarallinen ja vahingollinen."

"Ehkäpä tähän sekaantuu myös annos pelkoa. Jospa tiede tunkeutuessaan yhä syvemmälle perimmäisiin ongelmiin lopultakin vie pohjan uskolta."

---

<sup>1</sup> Artikkelin kirjassa *Opettaja tulevaisuuteen kasvattaja*, toim. Esko Kähkönen ja Markku Pyysiäinen. Kirjapaja, Helsinki, 1986, 9-17.

Esittämäni näkemys pyrkii kieltämään ristiriidan aitouden. Kirjoitusten johtoajatuksen mukaan vastakkainasettelu ei ole oikeutettu. Tiede ei anna perusteita antiuskonnollisuudelle eikä kristinusko antitieteellisyydelle. Tieteen ja kristinuskon tavoitteet ovat pikemminkin saman suuntaiset, kohti totuutta. Ne kohtaavat saman ongelman kahdella eri rintamalla. Kummankin perusongelmana on ihmisen suhde totuuteen.

Kirjoitukset, joihin viitataan, vastaavat edelleenkin käsitystäni luonnontieteen ja kristinuskon välisestä suhteesta. Perustelisin ajatuksiani nytkin tarkastelemalla tieteellisen tiedon luonnetta ja osoittamalla, ettei se periaatteellisten rajoitustensa vuoksi voi sellaisenaan olla uskon este. Varmaan osaisin tehdä sen nyt vieläkin vakuuttavammin. Samanlaisia moderniin fysiikkaan nojaavia näkemyksiä on kuitenkin esitetty jatkuvasti jo ainakin viidenkymmenen vuoden ajan. Niitä on voimakkaasti korostettu 1980-luvun puheenvuoroissakin. Dialogin vastakohtaisuuksia ne eivät kuitenkaan ole lieventäneet. Tieto-opillisen tiedon ja uskon suhteen pohdiskelu ei ilmeisesti sittenkään osu niiden ongelmien ytimeen, jotka ylläpitävät dialogia.

### **Yksilön ongelma**

Luonnontieteen ja kristinuskon välisessä dialogissa on kysymys maailmankuvasta. Tieteellinen ja kristillinen maailmankuva eivät kuitenkaan ole selväpiirteisiä kulttuurihistoriallisia luomuksia, joiden välillä ihmiset voisivat valita. Maailmankuva on aina yksilöllinen. Jokaisella ihmisellä on oma maailmankuvansa. Sen muotoutuminen alkaa silloin, kun ihmisen aistit alkavat toimia ja hän alkaa hahmottaa ympäristöään. Sekä tiede että kristinusko alkavat vaikuttaa yksilön maailmankuvaan uusina tekijöinä vasta varsin myöhäisessä vaiheessa, jos koskaan.

Kysymys ei siis ole siitä, millainen on tieteellinen tai kristillinen maailmankuva, vaan siitä, millaisia maailmankuvia voidaan pitää tieteellisinä tai kristillisinä, tai vielä paremmin, milloin ja miten henkilökohtaisesta maailmankuvastani tulee tieteellinen tai kristillinen. Millainen prosessi tämä on? Tuleeko maailmankuvani tieteelliseksi silloin, kun opin, että Maa on pallo eikä pannukakku, että Kuu on Maata kiertävä taivaankappale eikä juusto, vai vasta silloin, kun opin, että Maa kiertää Aurinkoa eikä Aurinko Maata ja että aine rakentuu atomeista? Ei, maailmankuvani tieteellisyys ei selvästikään riipu ratkaisevasti siitä, miten paljon ja millaisia luonnontieteellisiä tosiasioita tunnen, kuten sen kristillisyykskään ei riipu siitä, miten hyvin muistan kristinopin opinkappaleet.

Kristillisuus ja tieteellisyys ovat perusarvoja tai asenteita, jotka ihminen voi tietoisesti valita tai hylätä. Omaksutut arvot ohjaavat sitä, millä tavalla ihminen valikoi tiedollisia aineksia maailmankuvaansa ja millaisia kokonaisuuksia hän niistä hahmottaa.

Tieteellisyys maailmankuvan perustana merkitsee tieteellisten perusteluiden tunnustamista, valmiutta muuttaa maailmankuvaansa jatkuvasti niin, ettei se joudu ristiriitaan tieteellisesti perustellun kehittyvän tiedon kanssa. Mutta miten tällöin voidaan ratkaista, kenen maailmankuva on tieteellinen ja kenen ei ole tai kenen on tieteellisempi, kun aivan tieteen peruskriteereistäkin vallitsee erimielisyyksiä? Samalla tavalla kristillisyyden vaatimuksista on hyvin monenlaisia käsityksiä. Onko siis niin, että tieteelliseksi tai kristilliseksi maailmankuvaksi on hyväksyttävä jokainen maailmankuva, jota sen haltija itse vakavissaan pitää tieteellisenä tai kristillisenä?

Kuulen kiivaita vastalauseita näin väljää tulkintaa vastaan, mutta jos minulta kysytään, millainen on tieteellinen tai kristillinen maailmankuva, voin vain kertoa, millainen on oma maailmankuvani, jota pidän sekä tieteellisenä että kristillisenä. Sen tieteellisyys ja kristillisuus eivät häiritse toisiaan. Olen kuitenkin kohdannut ihmisiä, joiden ankaran tieteelliseen maailmankuvaan uskonto ei sovi, sekä toisia, joiden syvä kristillinen maailmankuva vaatii tieteellisesti perusteltujen tietojen korvaamisesta tieteen vastaisilla, eikä minussa ole miestä väittämään, että minun maailmankuvani on ehdottomasti tieteellisempi kuin edellisten tai kristillisempi kuin jälkimmäisten. Mikä minä olen epäilemään toisen aitoutta ja tuomitsemaan hänen rehellisen etsintänsä tuloksia?

Tieteen kohtaaminen merkitsee ihmiselle haastetta maailmankuvansa uudelleen arvioimiseen. Hän joutuu pohtimaan tietämyksensä perusteita ja suhdettaan totuuteen. Jos hän tunnustaa tieteellisen objektiivisuuden merkityksen ja omaksuu sen arvokseen, hänen maailmankuvansa alkaa värittyä tieteelliseksi. Kysymykset, joihin hän löytää tieteellisesti perustellun vastauksen, muodostuvat hänen maailmankuvansa tieteelliseksi komponentiksi. Uskonnolliset kysymykset kuuluvat pääasiassa alueeseen, jossa selviää luonnontieteelliseen tutkimukseen perustuvia vastauksia ei ole ja jota sen tähden voidaan kutsua maailmankuvan irrationaaliseksi komponentiksi. "Suuri dialogi" saa jatkuvan käyttövoimansa niistä ongelmista, joita ihmiset kohtaavat pyrkiessään saattamaan omissa yksilöllisissä maailmankuvissaan nämä kaksi komponenttia sovintoon keskenään.

### **Tieteellisen ja irrationaalisen vuorovaikutus**

On kiistämätöntä, että maailmankuvaan kuuluu sekä rationaalinen että irrationaalinen komponentti ja että näiden komponenttien välillä on vuorovaikutus. Tämä vuorovaikutus on perusluonteeltaan torjuva, sillä niihin kuuluvat

tiedon hyväksymisen kriteerit ovat vastakkaiset. Professori Oiva Ketonen (1976, s. 9–16) jaottelee tietämisen kriteerit ja tiedonhankkimisen menetelmät kolmeen perustyyppiin: intuitiiviseen, auktoritatiiviseen ja tieteelliseen. Maailmankuvan irratiionaalaisella alueella käsitykset ovat puhtaasti intuitiivisia, sisäiseen näkemykseen nojautuvia, tai auktoritatiivisia, auktoriteetin, esimerkiksi Raamatun ilmoitukseen perustuvia.

Maailmankuvan tieteellisessä komponentissa keskeisintä on sen perusmenetelmä, pyrkimys ehdottomaan objektiivisuuteen, tiedon sellaiseen testaamiseen, joka tekisi sen riippumattomaksi testaajan uskonnollisista, poliittisista ja ideologisista näkemyksistä. Ratiionaalisuus hyväksyy vain tieteellisen perustelun. Se ei tunnusta intuitiota eikä auktoriteettia tiedon perustaksi.

Tämä periaatteellinen vastakkaisuus on myös luonnontieteen ja kristinuskon välisen ajattelun ristiriidan ydin. Suuren dialogin peruskysymys ei siis ole sisällöllinen vaan metodinen, Miten saman yksilöllisen maailmankuvan puitteissa on mahdollista hyväksyä toisilleen vastakkaisia tiedon perusteluja. Tämän ristiriidan ja sen sovittelun vaikeuden tiedostaminen johtaa helposti ongelman ja sen mukana koko suuren dialogin kieltämiseen.

Uskonnollisen herätyksen kokenut ihminen voi tuntea uskonnon vaatimuksen niin voimakkaaksi, että hän tunnustaa sen tietoisesti ainoaksi arvokseen. Hän ajattelee voivansa sulkea ratiionaalisen kokonaan maailmankuvansa ulkopuolelle ja rakentavansa näin maailmankuvan, joka on pelkästään uskonnollinen eikä muuta.

Luonnontieteellisen herätyksen kokenut ihminen voi tuntea tieteellisyyden vaatimuksen niin voimakkaaksi, että hän tunnustaa sen tietoisesti ainoaksi arvokseen. Hän ajattelee voivansa sulkea irratiionaalisen kokonaan maailmankuvansa ulkopuolelle ja rakentavansa näin maailmankuvan, joka on pelkästään tieteellinen eikä muuta.

Kolmannessa torjuntamallissa tunnustetaan sekä tieteellinen että irratiionaalinen maailmankuvan välttämättömiksi komponenteiksi, mutta kielletään näiden vuorovaikutus. Ajatellaan, että ne ovat täysin erilliset. Tieteellisin perustein ei sovi lähestyä irratiionaalista. Uskonnollisin perustein ei pidä tunkeutua tieteen alueelle. Tällaista kantaa edustavat monet humanisteiksi tunnustautuvat ateistit, mutta myös kristillisen kirkon piirissä on varsin arvovaltaisesti vaadittu tällaista Aleksanteri Suuren ratkaisua dialogin "Gordionin solmuun".

Ongelman kieltäminen on mielestäni väärin, kun koko dialogi pelkällä olemassaolollaan huutaa sen polttavuutta. Ihmisen kaipuu totuuteen johtaa väistämättä ratiionaalisen ja irratiionaalisen väliseen selvittelyyn.

Ihmisen henkilökohtainen maailmankuva on aina ensisijassa irratiionaalinen. Sen irratiionaaliset arvoasetelmat säätelevät pitkälti sitä, missä määrin tieteellisyys saa sijaa edes sillä alueella, jota oikeutetusti voidaan pitää tieteen reviiirinä. Tieteellisen perusasenteen omaksuminen herättää vaikutuksen vastakkaiseen suuntaan. Kun tieteellisyyden vaatimusta seurataan riittävän syvälle, kohdataan tieteen omat irratiionaaliset sidonnaisuudet. Maailmankuvan irratiionaalinen komponentti osoittautuu välttämättömäksi, ja puhtaasti tieteellinen maailmankuva käy mahdottomaksi.

Kysymykseksi jää, voidaanko ratiionaalisen komponentin perusteella ja tieteellisyyden vaatimuksia noudattaen päätellä mitään irratiionaalisen komponentin luonteesta ja sisällöstä. 1980-luvun keskustelussa on varsin voimakkaasti tuotu esiin kantaa, jonka mukaan tällaiset johtopäätökset ovat jopa välttämättömiä.

## **Tieteen rajojen merkitys**

Irratiionaalista voidaan lähestyä ratiionaalisesta käsin tarkastelemalla tieteellisen tiedon luonnetta ja kiinnittämällä erityistä huomiota sen periaatteellisiin rajoituksiin. Tiede näkee järjestyksen luonnossa ja hahmottaa tämän järjestyksen pukemalla sen luonnonlakien muotoon. Luonnonlait ovat ihmisen kehittämä tapa esittää luonnon ilmiöistä saatavaa havaittavaa tietoa. Samalla ne muodostavat syvimmän mahdollisen tieteellis pohjaisen selityksen luonnonilmiöille. Sen tähden ne mielletään luonnon todellisuuden peruselementeiksi ja ne muodostavat luonnontieteellisen maailmankuvamme perustan. Ratiionaalisen tiedon rajoituksia voidaan tällöin lähestyä kahdella eri tavalla.

Voidaan ensinnäkin korostaa yleisesti, ettei ole mitään syytä, miksi järjestynyt, luonnonlaeiksi hahmottuva havaintoainees muodostaisi luonnon koko todellisuuden. Päinvastoin nykyaikaiset käsitykset antavat aiheen ajatella irratiionaalisesti, että tämä on koko olemassaolon rikkaudesta vain olemattoman pieni "nollaosa" .

Toiseksi voidaan kiinnittää huomiota luonnonlakien luonteeseen. Luonnonlain koko idea perustuu determinismin ajatukseen, jonka mukaan kaikkea luontoa ohjaa ehdoton välttämättömyys. Kaikki luonnonilmiöt kulkevat omaa rataansa ilman vaihtoehtoja. Niiden jokainen vaihe on edellisen välttämätön seuraus. Samalla syyllä on aina sama seuraus, luonnonlait määräävät millainen.

Luonnonlakien determinismi on kuitenkin vain mallin determinismiä. Ehdottoman deterministisen lain testaaminen tieteellisyyden vaatimuksen mukaisesti edellyttäisi äärettömän tarkkojen mittausten suorittamista ja ilmiön lähtötilanteen toistamista äärettömän tarkasti samanlaisena.

Todennäköisyyslait ovat lievempi syyn ja seurauksen lain muoto. Ne sisältävät ilmiön eri mahdollisuuksia erilaisin todennäköisyyksin. Makroskooppisten ilmiöiden todennäköisyysjakaumat ovat hyvin kapeita ja teräviä. Niiden lait näyttävät sen tähden deterministisiltä. Atomimaailmassa todennäköisyysluonne muodostuu olennaiseksi. Sitä varten on ollut luotava kvanttimekaniikka, atomaaristen ilmiöiden teoria, jonka käyttämät luonnonlakien esitykset ovat jo malleinakin probabilistisia. Mutta tällaistenkin lakien ehdoton testaaminen on mahdotonta, koska todennäköisyyksiä voidaan mitata vain suorittamalla täsmälleen sama koe äärettömän monta kertaa.

Nämä ilmeiset rajoitukset luonnonlakien luonteessa merkitsevät, että on mahdollista tehdä tieteellisesti päteviä ennusteita parhaimmillaankin vain suurten joukkojen käyttäytymisestä tai suuresta määrästä samanlaisia ilmiöitä keskimäärin. Yksityistapauksia ei voida ennustaa. Jos kerran tällaisia ennusteita ei ole mahdollista tehdä, ei luonnontieteellisin perustein ole myöskään olemassa mitään lakeja, jotka ohjaisivat niitä. Tämä herättää irrationaalisen kysymyksen, puhdas sattumako määrää yksityiset tapahtumat, vai jokin muu, jota voitaisiin sattuman vastakohtana nimittää tahdoksi, johdatukseksi tai sallimukseksi.

Yhä edelleenkin nämä ajatukset ovat mielestäni perusteltuja ja vieläkin allekirjoitan aikaisemmin esittämäni johtopäätökset (Kurki-Suonio 1971, 45–46):

"Miksi Jumalan pitäisi rajoittaa toimintansa sellaisten säännönmukaisuuksien kahleisiin, jotka tekisivät sen ihmisen havaittavaksi. Hänellä ilmeisesti on päinvastoin rajaton vapaus toimia inhimillisten havaintomahdollisuuksien ulkopuolella. Eikä tämä silti sulje pois mahdollisuutta vaikuttaa konkreettisten tapahtumien kulkuun,..."

"Ymmärrämme siten, että

1. Jos Jumalalla ei olisi kiinnostusta ihmistä kohtaan, me emme voisi koskaan havaita Hänen toimintaansa.
2. Jos Hän on meistä kiinnostunut, Hän voi silti ohjata maailman tapahtumia ilman, että missään yksityiskohdissa ilmenisi poikkeuksia totunnaisista säännönmukaisuuksista. Vain tapahtumien tarkoituksenmukaisuudesta ja päämäärähakuisuudesta voitaisiin tällöin ehkä päätellä Hänen läsnäolonsa.
3. Jos Hän joskus on puuttunut tai puuttuu tapahtumiin, ihmiskunnan historiaan tai yksityisen ihmisen elämään havaittavalla tavalla, on kyseessä erityinen suosionosoitus ja tarkoituksellinen ilmoitus."

Tällaista tieteen rajoituksiin perustuvaa ajattelua torjutaan usein käsitteellä "aukkojen jumala". Sanotaan, että näin tungetaan jumala tieteen jättämään yhä ahtaammaksi käyvään rakoon. Tämä argumentti oli ehkä paikallaan 1800-luvulla. Silloin klassisen fysiikan deterministinen maailmankuva oli parhaimmassa voittokulussaan ja tarjosi pohjan naiiville tiedeoptimismille, jota tämä käsite kuvastaa. Käsitteeni tieteellisen tiedon rajoituksista nykyaikaisen fysiikan valossa vastaavat paremminkin kuvaa "kaiken täyttävästä Jumalasta", joka jättää ihmiselle "aukkojen tieteen".

## Sammuva dialogi

Tieteen rajoitusten tarkastelu on välttämätön osa dialogia, mutta siinä viipyminen ja sen jatkuva korostaminen pelottavat. Näyttää siltä, että se johtaa tai on jo johtanut laajamittaiseen tieteen ja tieteellisen maailmankuvan arvon kieltämiseen. Se mitä tiede tarjoaa nykyaikaisena luonnontieteellisenä maailmankuvana on ihmiskunnan syvällisimpien ajattelijoiden, tutkijoiden, nerojen valtava saavutus. Kun tutkimus yhä syvemmälle tunkeutuessaan kohtaa omat rajoituksensa ja fysiikka muuttuu filosofiaksi siitä, mitä ihmisen on mahdollista tietää, se ei kuitenkaan tee tyhjäksi sitä, mitä matkan varrella on saavutettu. Rajoillakaan ei ole merkitystä ilman sitä kokonaisuutta, jota ne rajoittavat. Tieteellisen maailmankuvan merkitystä ei voi asettaa kyseenalaiseksi kevyesti tuntematta sen sisältä, ja sen rajoituksia koskevilla johtopäätöksillä voi olla merkitystä vain sille, joka on nähnyt sen takana olevan ajattelun syvyyden ja kauneuden.

On hämmästyttävän yleistä – jopa peruskoulun ala-asteelta sen tapaa –, että korostetaan luonnontieteellisen tiedon mitättömyyttä lapsellisen dramaattisilla väitteillä. "Kukaan ei tiedä, mitä sähkö on!" "Kukaan ei tiedä, mikä aiheuttaa Maan vetovoiman." Ainakin opetuksen lähtökohtana tällaiset väitteet ovat täysin hedelmättömiä, koska niitä ei kuitenkaan voida asettaa oikeaan perspektiiviinsä. Erityisesti sähkö ja painovoima ovat fysiikan ja koko inhimillisen tietämyksen parhaiten ja täydellisimmin tunnettuja käsitteitä. Sen vuoksi esimerkkiväitteet ovat tyhjiä ja sanovat vain, ettei kukaan tiedä mitään eikä kukaan koskaan voikaan tietää mitään. Tällaiseen

johtopäätökseen on oikeus vain sillä, joka on etsinyt totuutta ja kulkenut tietämisen tien päähän saakka. Tälle tielle kuuluvat myös fysiikan kerroksittain syvenevät tietämyksen tasot, jotka tarjoavat yhä parempia, yleisempiä ja täsmällisempiä selityksiä luonnonilmiöille, myös sille, mitä sähkö ja painovoima ovat.

Tämän hetken suuri huoli on, että luonnontiede ja kristinusko kumpikin liikuttavat ihmisiä yhtä vähän. Molemmat näyttävät edustavan yleisessä ajattelussa vain negatiivisia arvoja, joita vihataan. Ne nähdään ensi sijassa syyllisinä nykyajan ihmisen yhä enenevään ulkoiseen ja sisäiseen ahdistukseen. Molemmat ovat vankiloita ja pakkopaitoja, joista halutaan riistäytyä vapaiksi. Kuinka niiden välinen dialogi voisi enää olla kiinnostava? Vanhat riitapukarit selvittelevät yhä välejänsä museon varastossa, jossa kukaan ei niitä katso eikä kuule, ja antavat vastauksia kysymyksiin, joita kukaan ei kysy.

Opettajilla ja koululla on vastuu siitä, ettei nuori ihminen sulje tajuntaansa elämän peruskysymyksiltä. Vasta kysymysten herättyä voidaan lähteä etsimään keinoja vastausten löytämiseksi.

Suuri dialogi on päättymätön ja lopullisesti ratkeamaton. Juuri sellaisena se on tärkeä persoonallista maailmankuvaansa rakentavalle ihmiselle, sillä tiedon ja totuuden ongelmat kuuluvat jokaiselle ihmiselle ja jokaisen on itse taisteltava omat ratkaisunsa. Dialogin sammuttaminen kieltämällä sen toinen osapuoli, torjumalla osapuolten välinen vuorovaikutus tai mitätöimällä niiden merkitys riistää ihmiseltä mahdollisuudet tähän taisteluun.

### **Kirjallisuutta**

*Ketonen, Oiva:* Se pyörii sittenkin, WSOY, Porvoo 1976.

*Kurki-Suonio, Kaarle:* Tieto ja usko, Limes ry:n raamattupiirit, Suolahti 1971.

*Murtorinne, Eino –Virkkunen, T.P. (toim.):* Arvoja etsimässä. Helsinki 1978.